

Әбуова Айгул Жасарқызы

С. Нұрмағамбетов атындағы № 72 жалпы орта мектеп тарих пәні мұғалімі
Қазақстан, Шымкент қ.

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Жарық көрген құнды шежірелердің бірі - Құрбанғали Халидтың «Тауарих Хамсасы». Шағатай тілінде жазылған бұл туындыда қазақ елінің тарихы, әдет-ғұрпы, «қазақ» этнонимінің шығу тарихы, рулар жөнінде тың деректер кездеседі. Әсіресе, қазақтың қырғыз аталуы туралы жерлердің біз үшін мәні зор. Қазақтың төл деректерінен басқа қырғыз шежіре еңбектерінен-де қазақ тарихына қатысты баяндалатын оқиғалар кездеседі. Мыс., «Тарих, түпкі аталар» деп аталатын 1920 ж. жарық көрген Тоғолоқ молданың шежіресінде Есіркемеш ұрпағы Түгелбайдың Әулие Атада Ер Есім ханның еліне араласып, қосылып кеткені жөнінде жазылған әңгіме бар. Шежірелер қазақта, моңғолда, алты алашта хандар шежіресі болып басталады. Мұсылман дінінің әсерімен жазылған шежірелер-де бар.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі көптеген ресейлік зерттеушілер шежірені, тарихты терең түсінбек түгіл қазақ, қырғыз елдеріне бір этнос ретінде қараған. Тек А. И. Левшиннен бастап қана орыстар қазақ пен қырғыз өз алдарына жеке-жеке этнос екенін айтады. Қ. ш-н зерттеуге ресейлік ғалымдардан Н. А. Аристов, П. И. Рычков, А. И. Тевкелев, Г. Е. Грумм-Гржимайло, В. И. Даль, В. В. Бартольд, т.б. көп үлес қосты. 19 ғ. мен 20 ғ-дың басында Қ. ш-н жасауға Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, М.Сералин, М.Тынышбаев, Н.Наушабаев, т.б. көп еңбек сіңірді. Кеңес заманында шежіре ескінің қалдығы есебінде танылды, оның дамуына тосқауыл қойылды. Алайда, ғасырлар бойы қалыптасқан шежірешілік дәстүрді Х.Арғынбаев, С.Толыбеков, С.Мұқанов, В.Востров, М.Мұқанов, т.б. ғалымдар жалғастырды.

19 ғ-дың соңында қазақ шежірешілері бірнеше бағытты ұстанды және ел аузында сақталған, не хатқа түскен мұраларды өңдеп бір ізге түсірді. Құдайбердіұлы батыстық зерттеушілерге бағыт ұстанса, Халид шығысқа еліктеді. Көпеев қазақ ауыз әдебиетіне сүйенді. «М.Ж. Көпеев

шежіресінің өзге шежірелерден өзгешелігі, ол әрбір аталарды баяндағанда, сол аталардың тұсында болған оқиғалар туралы ел аузында қалған ертегі-аңыздарды қоса айтады» деп жазады С.Мұқанов. Шежіремен жұмыс істеудің басты қиындығы — бірнеше дәуірдің тарихы бір-бірімен астасып жататындығында. Мыс., 15 -17 ғ. тарихы Көпеев шежіресінде тікелей хандарға қатысты сипатталады. Ал, шын мәнінде ол жерде әңгіме Қазақ хандығының 15 - 17 ғ. тарихы туралы да болып отыр. Сол сияқты Құдайбердіұлы шежіресінде Қазақ мемлекетінің тарихы мен құрылымы жөніндегі мәліметтер ғыл. тұрғыдан түсіндіруді қажет етеді. Қ. шежіресінен кісінің тегі, ата қонысы, қауымға қосқан үлесі, Отан қорғаудағы орны, меншігі, адами құқығы байқалады. Ру, бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, отан сияқты халықтың тарихын көрсететін мағлұматтар - шежіренің негізгі өлшемдері, тұтас этнос, халық тарихының сырын ашуға бірден-бір қажет деректер. Қазақ халқының ата шежіресі ерте кезден сақталған. Оған «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер - жеті рулы елдің қамын жер, Жалғыз өзін білген ұл - құлағы мен жағын жер» деген аталы сөздер дәлел бола алады. Жеті ата - қазақ халқының дәстүрлі салт-санасындағы әркімнің ата жағынан тегін таратудың нақтылы жүйесі. Қазақ баласы өзінен бастап әкесі, атасы, бабасы, т.б. жеті атасының нақты есімдерін кішкентайынан жаттап өседі. Әр ұрпақты шартты түрде 25 жастан есептесек, ол 175 жылды қамтиды. Сөйтіп, адамның жеке басының тағдыры арқылы, ата тегінің терең тамырларынан мағлұмат береді. Шежіре зерттеушілер: туыстас немесе көршілес бірнеше отбасы бір қоныста отырса - ауыл, ауылдас, көрші; іргесі алшақтау болса - жерлес. Жеті атадан құралғандар (бір атаның кіндігінен тарағандар) - қандас; бір ата 13 атадан асса - ру; бірнеше ру қандастықпен, не ортақ мүддемен біріксе - тайпа; өзара қоғамдасып, жүз болып қауымдасқан тайпалар біріксе - халық немесе ел, оның ішінде өзге ұлт, ұлыстармен саяси теңдігі болса - ұлыс, дербес шекара, саяси-экон. тәуелсіздікке қолы жетсе - мемлекет, тілі мен дәстүрі, мәдениеті, жері, әлеум. рух, жігері, этн. ерекшелігі ортақтасып, дараланса - ұлт болады деген тұжырымға тоқтаған. Сол сияқты «жеті ата», «ата-бабалар»,

«немере, ағайын», «жамағайын», «қалыс, ағайын» деген атаулардың да нақты анықтамасы бар. Жеті ата: әке, ата, әз ата (бұл үшеуі аталар), баба, тектік, төркін, тұқиян (бұл төртеуі бабалар). Осы жетеуі бірігіп «Ата-бабалар» аталады. Ал 3, ағайын, 15 ұрпақ былайша жіктеледі: а) Немере, ағайын: бала, немере, шөбере, шөпшек, өбере; ә) Жамағайын: туажат, жүрежат, жекжат, жұрағат, жамағат; б) Қалыс, ағайын: өркен, әулет, зәузат, жаран, қалыс. 15 буынды бұлайша бөлу қазақтардың өзін, ата-бабасын, өткен күнін, болашағын өмір бойы қадағалап, анықтап отыратынын көрсетеді. Қ. шежіресінде рулар жүзге барып тіреледі. Жүз - тарихи-әлеум. категория. Ол, біріншіден, байтақ қазақ сахарасында ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шаруашылықтың жер ыңғайына қарай орналасуына байланысты экон. мұқтаждықтан туған. Әрбір тайпалық одақ қыс қонысын, жаз жайлауын көшпелі тіршіліктің өзіндік ерекшелігіне орайластырған. Екіншіден, ел, отан, жер қорғау мүддесінен туындаған. Үшіншіден, жеті атаға дейін қан араластырмай, тұқым тазалығын сақтау арқылы этностың генетик. қорын аман алып қалуға бағытталған. Сөйтіп, ол белгілі бір геогр. шеңберде, белгілі бір ортада ортақ халықтық бақылауға алынған. Үш жүз бола отырып, қазақ елінің тәуелсіздігін, қазақ жерінің тұтастығын қорғаған. Ортақ тіл, діл, атамекен халықтың бірлігіне, мүдде бірлігіне қызмет еткен. Қ. шежіресіндегі, аңыздар жеке тұлғаны қасиетті, киелі етіп көрсетеді. Бұл Қ. шежіресінің тек тарихи дерек қана емес, сонымен қатар өскелең ұрпақты ұлтын ұлықтау үшін тәрбиелік мәні болғандығын да, аңғартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы

«Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, V том